

Wives of Hazrat Hamza

*Fateme Karami*¹

Received: 2021/07/25 | Accepted: 2021/10/05

(DOI): [10.22034/SKH.2021.6436](https://doi.org/10.22034/SKH.2021.6436)

promotional Article
P 117 - 126

Abstract

Hamza (AS) was the son of Abdul Muttalib, the uncle of the Prophet (PBUH) and one of the brave and courageous commanders of Islam who was martyred in the battle of Uhud and was honored with the titles of Asadullah and Sayyid al-Shuhada. With the conversion of Hazrat Hamza (AS) to Islam, Islam gained power and the Prophet (PBUH) found great support against the enemies of Islam. Familiarity with all aspects of the life of prominent figures of Islam is very important, but unfortunately some aspects of the lives of these great people have been neglected and there is not much information in recent sources and contemporary research. In this article, by referring to the ancient sources of genealogy and biography and by descriptive-analytical method, we have studied the biography of Hazrat Hamza's wives. Studies show that in the sources, three ladies are mentioned as the wives of Hazrat Hamza; Salma bint Umays, Kholeh bint Qais and a lady from Ansar and Aws tribe. Salma bint Umays and Khuleh bint Qais are considered as companion women and are among those who have narrated from the Prophet (PBUH).

Keywords: Hazrat Hamza, Salma bint Umays, Kholeh bint Qais, Hamza's wives.

1 - Fourth level student of Seminary in history of Ahl al-Bayt (a), f.karami59@gmail.com

همسران حضرت حمزه (س)

فاطمه کرمی^۱

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22034/SKH.2021.6436

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۰۳ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۱۳

نوع مقاله: ترویجی

ص: ۱۲۶/۱۱۷

چکیده

حمزه (ع) فرزند عبدالمطلب، عموی پیامبر (ص) و از سرداران شجاع و دلیر اسلام بود که در جنگ احد به شهادت رسید و مفتخر به لقب اسدالله و سیدالشهداء شد. با مسلمان شدن حضرت حمزه (ع)، اسلام قدرت پیدا کرد و پیامبر (ص) حامی بزرگی در برابر دشمنان اسلام یافتند. آشنایی با تمام ابعاد زندگی چهره‌های شاخص و بزرگ اسلام، اهمیت بسیاری دارد ولی متأسفانه برخی از ابعاد زندگی این بزرگان مغفول مانده و اطلاعات چندانی در منابع متأخر و پژوهش‌های معاصر وجود ندارد. در این نوشتار با مراجعه به منابع متقدم و کهن انساب و تراجم و با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی شرح حال همسران حضرت حمزه پرداخته ایم. بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد در منابع از سه بانو به عنوان همسران حضرت حمزه یاد شده است: سلمی بنت عمیس، خوله بنت قیس و بانویی از انصار و از قبیله اوس. سلمی بنت عمیس و خوله بنت قیس در زمره زنان صحابی شمرده شده و از کسانی هستند که از پیامبر (ص) روایت نقل کرده اند. **واژه‌گان کلیدی:** حضرت حمزه، سلمی بنت عمیس، خوله بنت قیس، همسران حمزه.

۱ مدرس و پژوهشگر جامعه الزهراء (س) و حوزه علمیه آیه الله ایروانی قم، ایران. f.karami59@gmail.com

مقدمه

در تاریخ اسلام، شخصیت‌های برجسته و بزرگ فراوانی وجود دارند که نقش به‌سزایی در رشد و گسترش اسلام داشتند. یکی از این شخصیت‌ها حمزه، عموی پیامبر (ص) است که پس از ظهور اسلام به یاری پیامبر (ص) شتافت و از ایشان در برابر دشمنان و مشرکان حمایت کرد و در نهایت به مقام رفیع شهادت رسید. آشنایی با تمام ابعاد زندگی این بزرگان اهمیت زیادی دارد بنابر این در این پژوهش به بررسی شرح حال همسران ایشان، زمان اسلام آوردن آنها، فرزندان حمزه از این همسران و روایات آنها از پیامبر (ص) پرداخته ایم.

هر چند در مورد حمزه پژوهش‌هایی صورت گرفته است-مانند کتاب حمزه سیدالشهداء، اثر محمدصادق نجمی که در آن، شخصیت، زندگی و فعالیت‌های حضرت حمزه از نظر قرآن، روایات پیامبر(ص) و ائمه اطهار(ع) و تاریخ مورد بررسی و پژوهش قرار گرفته و نیز مدخل حمزه بن عبدالمطلب که در دانشنامه حج و حرمین شریفین و دایره المعارف بزرگ اسلامی موجود است- اما در مورد همسران ایشان کتاب یا مقاله مستقلی یافت نشده و اطلاعات بسیاری کمی از آنها در منابع متاخر و پژوهش‌های معاصر وجود دارد بنابراین پرداختن به شرح حال همسران حضرت حمزه و آشنایی با زندگی این بزرگواران ضرورت بسیاری دارد.

۱. سلمی بنت عمیس

نسب او، سلمی دختر عمیس بن معد بن تمیم بن حارث بن کعب بن مالک بن قحافه بن عامر بن ربیع بن عامر بن معاویه بن زید بن مالک بن نسر بن وهب الله بن شهران بن عفرس بن اقل است. سلمی خواهر اَسْمَاء بنت عمیس خثعمیه بود. او خواهر دیگری به نام سلامه داشت. سلمی مادر امامه دختر حمزه بود. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۳: ۵ و بلاذری، بی‌تا، ج ۴: ۲۸۲) او پس از شهادت حمزه (ع) با «شَدَّاد بن هاد لَیثی» ازدواج کرد و از او صاحب دو فرزند پسر به نام‌های عبدالله و عبدالرحمن شد. (بلاذری، بی‌تا، ج ۴: ۲۸۳ و ابن کلبی، ۱۴۲۵، ۳۵۸ و ابن هشام، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۵۸) امامه در زمان عبدالملک بن مروان از دنیا رفت. (بلاذری، بی‌تا، ج ۴: ۲۸۳) در مورد اسم دختر حمزه اختلاف شده، برخی از او با عنوان «سلمی» (ابن حجر، ۱۴۱۸، ج ۸: ۱۸۳)، «فاطمه»، (بن حجر، ۱۴۱۸، ج ۸: ۲۷۰) «أمة الله»، (ابن حبیب، بی‌تا، ۱۰۷ و ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۸: ۱۸۶۱) «أم أبیها» و عده‌ای با نام «عمارَة» از او یاد کرده اند اما نهایتاً ثابت شده که اسمش «امامه» بوده است. (بلاذری، بی‌تا، ج ۴: ۲۸۳) رسول خدا (ص) امامه را به عقد سلمه بن ابی سلمه در آورده

است. (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۲: ۶۴۱)

مادر سلمی، هند دختر عوف بن زهیر بن حارث بن حماطه بن جرش بود. (ابن کلبی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۵۸ و ابن حبیب، بیتا: ۱۰۶) ابن حبیب بغدادی در مورد مادر سلمی می‌گوید: «زنی در عرب شناخته نشده که دامادهایی شریف‌تر از هند دختر عوف (مادر میمونه و خواهرانش) داشته باشد.» (ابن حبیب، بیتا، ۱۰۷) أسماء، سلمی و سلامه دختران عمیس بودند و پدر و مادرشان یکی بود. (ابن اثیر، ۱۴۰۹، ج ۶: ۲۵۳) اسماء ابتدا همسر جعفر بن ابی طالب بود و از وی صاحب سه فرزند به نام‌های عبدالله، عون و محمد شد، سپس با ابوبکر ازدواج کرد و محمد بن ابی بکر ثمره این ازدواج بود، بعد از آن با علی بن ابی طالب (ع) ازدواج کرد و صاحب فرزندی به نام یحیی شد. سلامه، خواهر دیگر سلمی نیز همسر عبدالله بن کعب بن منبه خثعمی بود. (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۴: ۱۹۱۵)

خواهران مادری سلمی؛ میمونه دختر حارث، همسر رسول خدا (ص)، لبابه کبری، ام فضل، همسر عباس بن عبدالمطلب، و لبابه صغری، مادر خالد بن ولید بن مغیره مخزومی و قصیما، همسر ابی بن خلف جمحی و عزت، (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۸: ۲۱۷) همسر زیاد بن عبدالله بن مالک هلالی بودند. میمونه، لبابه کبری، لبابه صغری، قصیما و عزت دختران حارث بن حزن هلالی بودند. (ابن حبیب، بیتا، ۱۰۷ و ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۴: ۱۹۱۵) زینب بنت خزیمه بن حارث بن عبدالله هلالی نیز یکی دیگر از خواهران مادری سلمی بود. (ابن حبیب، بیتا، ۱۰۷) ابن عبدالبر می‌گوید: «اینها نه خواهر مادری بودند و نیز گفته شده ده خواهر مادری بودند.» (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۴: ۱۷۸۴) سلمی برادری نیز به نام عون داشت که در واقعه حره در مدینه در حالی که صد سال داشت کشته شد. (ابن کلبی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۵۸ و ابن حزم، ۱۴۱۸، ۳۰۹) فرزندان عباس، جعفر، محمد بن ابی بکر و یحیی بن علی باهم پسر خاله بودند. (ابن اثیر، ۱۴۰۹، ج ۶: ۲۵۳)

زمان اسلام آوردن سلمی

زمان دقیق اسلام آوردن وی مشخص نیست اما در منابع ذکر شده سلمی با خواهرش، أسماء بنت عمیس جزو کسانی بودند که زود اسلام آوردند. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۸: ۲۲۳) از سوی دیگر در منابع نقل شده اسما قبل از ورود پیامبر (ص) به خانه ارقم در مکه اسلام آورده و با پیامبر (ص) بیعت کرده و سپس با همسرش جعفر بن ابی طالب به حبشه هجرت کرده است (ابن اثیر، ۱۴۰۹، ج ۶: ۱۴ و ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۸: ۲۱۹) بنا بر این مشخص می‌شود سلمی نیز قبل از ورود

پیامبر (ص) به خانه ارقم و هجرت مسلمانان به حبشه اسلام آورده است. سلمی یکی از خواهرانی است که رسول خدا (ص) در مورد ایشان فرمود: «الأخوات المؤمنات» (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۴: ۱۸۶۱ و ابن اثیر، ۱۴۰۹، ج ۶: ۱۴۸) از ابن عباس نقل شده که پیامبر (ص) فرمودند: «الأخوات المؤمنات: میمونه زوج النبی صلی الله علیه و سلم، و أم الفضل بنت الحارث، و امرأة حمزة، و أسماء بنت عمیس» (ابونعیم، بی تا، ج ۵: ۲۵۰)

روایت سلمی

در منابع روایتی نیز از سلمی نقل شده که در آن به شیوه تقسیم ارث بین دو دختر غلام آزاد شده و پسر حمزه از سوی پیامبر (ص) اشاره دارد. (ابن اثیر، ۱۴۰۹، ج ۶: ۱۴۹) البته این روایت به شیوه دیگری از دختر حمزه نیز نقل شده است. روای این روایت، عبدالله بن شداد است که از دختر حمزه یعنی خواهر مادریش نقل کرده است که: «مات مولی لی و ترک ابنته فقسّم رسول الله صلی الله علیه و سلم ماله بینی و بین ابنته؛ لی النصف و لها النصف.» (ابونعیم، بی تا، ج ۵: ۲۵۰) در این روایت به شیوه تقسیم ارث از سوی رسول خدا (ص) بین دختر حمزه و دختر غلام آزاد شده اشاره شده است.

ابن حجر عسقلانی نیز ذیل عنوان «سلمی بنت حمزه» (ابن حجر، ۱۴۱۵، ج ۸: ۱۸۳) روایت را از عبدالله بن شداد به این صورت نقل کرده که دختر حمزه در زمان پیامبر (ص) غلامی را آزاد کرده، غلام از دنیا رفته و مالی را از خود به جای گذاشته است. پیامبر (ص) نصف اموال را به دختر میت و نصف دیگر را به دختر حمزه دادند. (ابن حجر، ۱۴۱۵، ج ۸: ۱۸۳) با توجه به نقل‌های مختلف این روایت و تصریح برخی منابع به این که راوی این روایت دختر حمزه بوده، به نظر می‌رسد برخی منابع در نام دختر حمزه دچار اشتباه شده و نام وی را «سلمی» ذکر کرده اند، در حالی که نام وی «امامه» است و راوی این روایت دختر حمزه است نه سلمی بنت عمیس.

۲. خوله بنت قیس

نسب وی، خوله بنت قیس بن قهد بن قیس بن ثعلبه بن عبید بن ثعلبه بن غنم بن مالک بن نجار است. از او با عنوان «خویله» و «ام محمد» (ابونعیم، ج ۵: ۲۱۷ و ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۴: ۱۸۳۳) نیز یاد شده است. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۸: ۳۲۷ و ابن حجر، ۱۴۱۵، ج ۵: ۴۱۵) وی از زنان

صالح و نیکوکار بود. (ابونعیم، بیته، ج ۲: ۶۴) در مورد اسم پدرش اختلاف شده و برخی گفته‌اند همسر حمزه، خوله دختر ثامر بوده و برخی معتقدند ثامر لقب قیس بن قهد بوده اما ابن عبدالبر معتقد است نام پدرش قیس بن قهد بوده است. (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۴: ۱۸۳۳) قیس بن قهد جزو صحابه پیامبر (ص) بوده، قیس بن اُبی حازم، و پسرش سلیم بن قیس از او روایت نقل کرده‌اند. (ابن حجر، ۱۴۱۵، ج ۳۷۶: ۵)

مادر خوله، فریعه، دختر زراره بن عدس بن عبید بن ثعلبه بن غنم بن مالک بن النجار است. (ابن سعد، ۱۴۱۲، ج ۸: ۳۲۷) خوله برادری به نام سلیم داشته که در جنگ‌های بدر و احد و خندق و سایر غزوات با رسول خدا (ص) حضور داشته و در زمان خلافت عثمان از دنیا رفته است. (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۲: ۶۴۷)

وی مادر عماره پسر حضرت حمزه بود. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۳: ۵ و بلاذری، بیته، ج ۴: ۲۸۲ و ابن کلبی، ۱۴۰۷، ۳۴) برخی دچار اشتباه شده و گفته‌اند «عمار» دختر حمزه بوده در حالیکه هشام بن محمد کلبی می‌گوید «عمار» مرد است و پسر حمزه بوده و کنیه حمزه به خاطر وی «ابا عمار» بوده است. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۱۲۵: ۸)

عمار با مسلمانان به عراق آمد و جهاد کرد و دو تا از دهقانان را کشت، سپس برگشت و از دنیا رفت. (بلاذری، بیته، ج ۴: ۲۸۳)

ابن سعد معتقد است خوله از حمزه بن عبدالمطلب، صاحب چهار فرزند شده؛ دو تا پسر به نام‌های «یعلی» و «عمار» و دو دختر که زنده نماندند. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۸: ۳۲۷) به نظر می‌رسد ابن سعد دچار اشتباه شده زیرا در منابع دیگر مادر یعلی و عامر، فرد دیگری از قبیله انصار یاد شده است. (ابن حزم، ۱۴۱۸، ۱۷)

خوله پس از شهادت حضرت حمزه با «حنظله بن نعمان بن عمرو بن مالک بن عامر بن عجلان بن عمرو بن عامر بن زریق ازدواج کرد و از وی صاحب فرزند پسری به نام «محمد» شد. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۸: ۳۲۷)

اسلام خوله

خوله از جمله کسانی بوده که در زمان پیامبر (ص) اسلام آورده و با آن حضرت بیعت کرده است. (همان)

راویان خوله

وی از رسول خدا (ص) روایت نقل کرده است. (دارقطنی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۵۹۶) ابن حبان وی را در شمار صحابیانی که از آنها روایت نقل شده آورده است. (ابن حبان، ۱۴۰۸، ۹۲) نعمان بن ابی عیاش، أبو الولید عبید سنوطا، محمود بن ربیع، معاذ بن رفاعه و محمد بن یحیی بن حبان از وی روایت نقل کرده اند. (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۴: ۱۸۳۳)

روایات خوله

روایتی از عبید سنوطا نقل شده که می گوید بر خوله دختر قیس، همسر حمزه که پس از شهادت حمزه با نعمان بن عجلان ازدواج کرده بود، وارد شدیم و گفتیم: «ای ام محمد برای ما حدیث نقل کن.» همسرش به او گفت: «ای ام محمد ببینم چه روایتی نقل می کنی، اگر روایتی از رسول خدا وارد نشده باشد، عذاب سختی به دنبال دارد.» خوله گفت وای بر من که از رسول خدا حدیثی برای شان نقل کنم که برای آنها سودی نداشته باشد و بر پیامبر (ص) دروغ بیندم.» شنیدم که رسول خدا (ص) می فرماید: «الدنيا خضرة حلوة، من أخذ مالا بحقه يبارك له فيه، و رب متخوض في مال الله و مال رسوله فيما شاءت نفسه، له النار يوم القيامة؛ (ابونعیم، بی تا، ج ۲: ۲۱۷) دنیا شیرین و دوست داشتنی است، هر که از آن مطابق حق بهره گیرد برای او در آن برکت می یابد و چه بسا کسانی که در مال خدا و مال رسول او مطابق هوای نفس شان فرو می روند و روز قیامت نصیبی جز آتش ندارند.»

این روایت به گونه ای دیگر نیز نقل شده است. خوله می گوید: «شنیدم رسول خدا و حمزه در مورد دنیا صحبت می کردند، پس رسول خدا (ص) فرمود: «إن الدنيا حلوة خضرة، من أخذها بحقها بورك له فيها، و رب متخوض في مال الله و مال رسوله، له النار يوم القيامة؛ دنیا شیرین و دوست داشتنی است، هر که از آن مطابق حق بهره گیرد برای او در آن برکت می یابد و چه بسا کسانی که در مال خدا و مال رسول او فرو می روند و روز قیامت نصیبی جز آتش ندارند.» (ابونعیم، بی تا، ج ۵: ۲۱۷)

روایت دیگری نیز از محمود بن لبید از خوله نقل شده که پیامبر (ص) فرمودند: «ألا أخبركم بكفارات الخطايا: قالوا: بلى يا رسول الله. قال: إسباغ الوضوء عند المكاره، و كثرة الخطى إلى المساجد، و انتظار الصلاة بعد الصلاة.» (ابن اثیر، ۱۴۰۹، ج ۶: ۹۷)

بانویی از انصار

در منابع به نام سومین همسر حمزه (ع) اشاره نشده است ولی نسب وی به این صورت ذکر شده است: «بنت الملة بن مالك بن عباد بن حجر ابن فائد بن الحارث بن زيد بن عبید بن زيد بن مالك بن عوف بن عمرو بن عوف من الأنصار. من الأوس.» (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۳: ۵ و ابونعیم، ج ۵: ۲۱۸) برخی وی را از انصار و از قبیله اوس می‌دانند (بن سعد، ۱۴۱۰، ج ۳: ۵) و برخی دیگر او را از بنی سلیم می‌دانند. (بلاذری، بیتا، ج ۴: ۲۸۲) ابن سعد و ابن کلبی و ابن حزم وی را مادر دو تن از فرزندان حضرت حمزه به نام‌های یعلی و عامر می‌دانند (بن سعد، ۱۴۱۰، ج ۳: ۵ و ابن کلبی، ۱۴۰۷، ۳۴) و بلاذری علاوه بر یعلی و عامر از فرزند دیگری به نام بکر نیز برای وی یاد می‌کند. (بلاذری، بیتا، ج ۴: ۲۸۲)

هشام بن محمد کلبی در مورد مادر یعلی و عامر می‌گوید: «مادرشان از انصار بود.» و به نام و نسب او اشاره نمی‌کند. (ابن کلبی، ۱۴۰۷، ۳۴)

یعلی پسر حمزه دارای پنج فرزند پسر به نام‌های عماره، فضل، زبیر، عقیل و محمد بود اما از نسل هیچ کدام از آنها فرزندی باقی نماند. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۳: ۵ و بلاذری، بیتا، ج ۴: ۲۸۳) البته بلاذری وی را صاحب شش فرزند می‌داند و از فرزند دیگری به نام یعلی برای وی یاد می‌کند که به نظر اشتباه می‌رسد زیرا ابن سعد و ابن حجر عسقلانی او را صاحب پنج فرزند می‌دانند و از سوی دیگر نام پدر و فرزند مشترک می‌شود. (بلاذری، بیتا، ج ۴: ۲۸۳)

نتیجه گیری

در منابع کهن و متقدم انساب و تراجم از سه بانو به عنوان همسران حمزه یاد شده است؛ سلمی بنت عمیس که جزو صحابه پیامبر شمرده شده و در زمره پیشگامان در اسلام است. وی از حمزه صاحب دختری به نام امامه شد. یکی دیگر از همسران حمزه، خوله بنت قیس است. وی نیز از جمله کسانی بوده که در زمان پیامبر (ص) اسلام آورده و با آن حضرت بیعت کرده و از ایشان روایت نقل کرده است. وی مادر عماره پسر حضرت حمزه بود. حمزه همسر دیگری نیز داشت که در منابع به نام وی اشاره نشده است. او بنا بر نقل برخی منابع مادر دو تن از فرزندان حضرت حمزه به نام‌های یعلی و عامر و بنا بر نقل برخی دیگر از منابع مادر سه تن از فرزندان حمزه به نام‌های یعلی و عامر و بکر بود. ولی متأسفانه از نسل حمزه هیچ کدام باقی نماندند.

منابع و مأخذ

١. ابن اثير، أسد الغابة فى معرفة الصحابة، بيروت، دار الفكر، ١٤٠٩ هـ.ق.
٢. ابن حبان، تاريخ الصحابة الذين روى عنهم الأخبار، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤٠٨ هـ.ق.
٣. ابن حبيب، المحبر، بيروت، دار الآفاق الجديدة، بى تا.
٤. ابن حجر عسقلانى، احمد بن على، الإصابة فى تمييز الصحابة، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤١٥ هـ.ق.
٥. ابن حجر عسقلانى، احمد بن على، تهذيب التهذيب، بيروت، دار صادر، ١٣٢٥ هـ.ق.
٦. ابن حزم، على بن احمد، جمهرة أنساب العرب، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤١٨ هـ.ق.
٧. ابن سعد، الطبقات الكبرى، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤١٠ هـ.ق.
٨. ابن عبد البر، يوسف بن عبد الله، الإستيعاب فى معرفة الأصحاب، بيروت، دار الجيل، ١٤١٢ هـ.ق.
٩. ابن كلبى، هشام بن محمد، جمهرة النسب، بى جا، عالم الكتب، ١٤٠٧ هـ.ق.
١٠. ابن كلبى، هشام بن محمد، نسب معد و اليمن الكبير، بيروت، عالم الكتب، ١٤٢٥ هـ.ق.
١١. ابونعيم، احمد بن عبدالله، حلية الأولياء و طبقات الأصفياء، قاهره، دار أم القرى، بى تا.
١٢. ابونعيم، احمد بن عبدالله، معرفة الصحابة، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤٢٢ هـ.ق.
١٣. بلاذرى، احمد بن يحيى، انساب الاشراف، بيروت، دار المعارف، بى تا.
١٤. دارقطنى، على بن عمر، المؤتلف و المختلف، بيروت، دار المغرب الإسلامى ١٤٠٦ هـ.ق.